

शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्यालको 'राधिके !' गजलको अध्ययन

A Study of the Gajal 'Radhike!' by Shambhu Prasad Dhungyal

डा. थानेश्वर अर्याल

सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग

त्रि.वि., बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

Email: thaneshwararyal52@gmail.com

सार: प्रस्तुत लेख गजलका सैद्धान्तिक मान्यता र गजलकार शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्यालका गजल लेखनका प्रवृत्तिहरू उल्लेख गर्दै उनको 'राधिके !' नामक गजलको विश्लेषण गरेर लेखिएको छ । ढुङ्ग्याल नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका मोतीराम भट्टपछिका तर सर्वश्रेष्ठ गजलकार हुन् । उनले शृङ्गारिक, आध्यात्मिक, नैतिक र औपदेशिक, देशभक्ति तथा भगवद्भक्ति आदि विषयका गजल लेखेका छन् । 'राधिके !' मा पनि शृङ्गारिक र भगवद्भक्तिजस्ता दुई विषय वा प्रवृत्ति प्रस्तुत छन् । यसमा नायकसँग रिसाएर ऊसँग अलगिन र प्रतिशोध लिन तत्पर नायिकासँगको वियोगबाट उत्पन्न पीडालाई मार्मिक रूपमा प्रकट गरिएको छ र शम्भुको भजनकीर्तन छाडी राधिकाका शरणमा/प्रेममा आएका भक्त वा कृष्णलाई पनि राधिकाले खुसीसाथ दर्शन दिई दुःखकष्ट हरण नगरिदिँदा भगवद्भक्तिप्रति आएको नैराश्य भाव पनि प्रकट भएको छ । यसरी प्रस्तुत गजल भक्तिभावभित्र शृङ्गारभाव पनि प्रकट गरिएको र विप्रलम्भ शृङ्गारलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको द्वयार्थक गजल हो ।

मुख्य शब्द : शृङ्गार, भक्ति, राधिके, शम्भु, जुलुम, सर्वस्व, डस्न ।

Abstract : This article is an analysis of 'Radhike !' on the basis of the principles of Gajal writing and Shambhu Prasad Dhyungyal's attitudes on his Gajal writing. Dhyungyal is regarded as the best Gajal writer after Motiram Bhatta of Middle age/period of Nepali literature. He has written Gajal on various subjects such as erogenous, spiritual, moral, instructional, patriotic, divine and so on. 'Radhike !' is full of erogenous and divine subject matter. The Gajal is the portrayal of the agony of the hero who is being separated and taken revenge by the heroine. It is also the despondency as Radhika did not reveal to Krishna when he ran away from Shambhu to Radhika for his protection and happiness.

Key words : embellishment, devotion, Radhike !, Shambhu, terrific, entire property, sting.

विषयप्रवेश

शम्भुप्रसाद दुइयाल नेपाली साहित्यको इतिहासमा माध्यमिक कालका साहित्यकार हुन् । नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालमा कविता, कथा, नाटक, उपन्यास, चम्पू, निबन्ध, जीवनी, गजल आदि सबै विधाका रचना रचिएका छन् । माध्यमिक कालका थालनीकर्ता र संवर्धनकर्तासमेत मोतीराम भट्ट हुन् । उनले उपर्युक्त प्रायः सबै विधामा कृति रचना गरेका छन् । यस कालखण्डको प्रमुख प्रवृत्ति शृङ्गारिकता हो भने अन्य प्रवृत्तिहरू आध्यात्मिक, नैतिक र औपदेशिक, देशभक्ति, युगीनचेतना, शासकस्तुति र अन्य विविध शैली रहेको पाइन्छ । मोतीराम भट्टसँगसँगै अन्य साहित्यकारहरू पनि माध्यमिक कालमा देखिए र तीमध्ये कतिपयले प्राथमिक कालीन प्रवृत्तिहरू पनि अँगालिरहेको पाइन्छ । मोतीराम भट्टका सबल उत्तरािकारीका रूपमा देखिएका साहित्यकार भने शम्भुप्रसाद दुइयाल हुन् । उनले पनि मोतीराम भट्टले भैँ नै प्रायः सबै विधा-कविता, नाटक, उपन्यास, चम्पू, निबन्ध र गजल लेखनको यात्रालाई पनि सबल रूपमा अघि बढाएका छन् । माध्यमिक कालका सर्वाधिक प्रतिभाशाली र सर्वाधिक योगदान दिने साहित्यकार/गजलकार यिनै शम्भुप्रसाद दुइयाल हुन् । अतः यस लेखमा गजलकार दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्तिहरू अँल्याउँदै 'राधिके !' शीर्षकको गजलको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्या

- शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्ति के कस्ता छन् ?
- शम्भुप्रसाद दुइयालको 'राधिके !' गजलमा उनका गजल लेखनका के कस्ता प्रवृत्ति पाइन्छन् ?

उद्देश्य

- शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्ति पत्ता लगाउनु,

- शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्तिका आधारमा 'राधिके !' गजलको विश्लेषण गर्नु,

सीमाङ्कन

शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्ति अँल्याउनु र तिनै प्रवृत्तिका आधारमा 'राधिके !' गजलको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको सीमा हो ।

सामग्री सङ्कलन र अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गत शम्भुप्रसाद दुइयालरचित 'राधिके !' नामक गजल र अन्य सम्बन्धित कृतिहरू रहेका छन् भने द्वितीयक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गत शम्भुप्रसाद दुइयाल र उनका काव्य-कृतिका बारेमा अध्ययन गरेर विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा लेखिएका पुस्तकहरू, टीकाटिप्पणीहरू, भूमिका, समीक्षा र अन्य लेख-रचनाहरू रहेका छन् । यस अध्यायमा पुस्तकालय कार्यका माध्यमले सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि गजलकार शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल र उनका गजल लेखनका प्रवृत्ति, माध्यमिक कालीन गजल लेखनको परम्परा तथा गजलका सैद्धान्तिक तत्वहरूलाई आधार बनाइएको छ ।

गजलको सैद्धान्तिक अवधारणा

साहित्यका अरू विधाभैँ गजल पनि स्वतन्त्र विधा हो वा कविताको एउटा उपविधा हो भन्ने विषयमा विद्वान्हरूका फरकफरक मत पाइन्छन् । कसैले स्वतन्त्र विधाका रूपमा र कसैले कविताको एउटा उपविधाका रूपमा मान्दै आएको पाइन्छ । यो प्रचीन कालदेखि नै निकै लोकप्रिय विधाका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । गजल अरबी शब्द मानिन्छ ता पनि यसको लेखनारम्भ र विकास फारसी भाषामा भएको पाइन्छ । यो 'अरबी', 'फारसी' र 'हिन्दी' हुँदै 'नेपाली'मा आएको पाइन्छ । यहाँ यससम्बन्धी विभिन्न अवधारणाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

गजल शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

गजललाई कसैले अरबी, कसैले फारसी, कसैले अरबी-फारसी भाषाको शब्द हो भनेको पाइन्छ। कसैले अङ्ग्रेजी र कसैले संस्कृतबाट आएको शब्द हो भनेको पनि पाइन्छ। ती केही कथनहरू तल उल्लेख गरिएको छ।

मनु ब्राजाकीका अनुसार : “गजल भनेको प्रणय-कामना र आन्तरिक पीडाका हार्दिक भावहरूको सन्तुलित अभिव्यक्ति हो” (बराल, २०५५, पृ. २५२)।

कृष्णहरि बरालका अनुसार :

“१. गजल ग्+अ+ज्+ल्+अ बाट बनेको हो। यसको अर्थ स्त्रीसँग प्रेमपूर्ण व्यवहार गर्नु, कुरा काट्नु र आँखा सन्काउनु भन्ने हुन्छ।

२. ग्+अ+ज्+अ+ल् बाट बनेको हो र यसको अर्थ नखरा, विलासवृत्ति, प्रेमपूर्ण व्यवहार भनाइ, प्रेमकविता र यौन कविता भन्ने हुन्छ।

३. ग्+अ+ज्+आ+ल्+आ बाट बनेको हो। यसको अर्थ हरिणको बच्चो वा मृगशावक भन्ने हुन्छ। मृगशावकको मायालादो स्वरजस्तै प्रेमपूर्ण भाव व्यक्त भएको रचनालाई गजल भनेर बुझिन्छ।

४. ग्+अ+ज्+आ+ल बाट बनेको हो र यसको अर्थ हरिण भन्ने लाग्दछ” (बराल, २०६४, पृ. ५)।

उनकै अनुसार : “अङ्ग्रेजीमा लेन एण्डरसनले ‘द गगल भर्स फर्म’ मा ‘घुजल’ भनेका छन्। जेन रिचहोल्डले मूल उच्चारण ‘गेजेल’ हुन्छ भन्दै ‘घुजल’लाई समर्थन जनाएका छन्। प्राचीन अङ्ग्रेजीमा ‘घसल’ वा ‘घसेल’ हुन्छ भनेको पाइन्छ। ‘ग्लोसरी अफ लिटरेसी टर्म्स’मा गजललाई Ghazal-Ghazal or Ruzzlea (घजल, घजेल र रुजल) भनेको पाइन्छ” (बराल, २०६४, पृ. ६)।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलका अनुसार :

“१. गजल शब्द ग+ज+अल बाट बनेको हो। अरबीमा ‘ग’ ले ‘वाणी’ ‘ज’ ले ‘नारी’ र ‘अल’ ले ‘सँग/साथ’ भन्ने अर्थ दिन्छ। नारीसँग गरिने कुरा

भन्ने अर्थ दिन्छ।

२. गजल शब्द- संस्कृतको कज्जल शब्दबाट बनेको हो। यसको अर्थ आँखाका परेलीमा लाउने काजल वा गाजल भन्ने हुन्छ।

३. प्राचीन कालमा अरबमा एकजना अत्यधिक मदिरापान गर्ने र प्रेमगीत गाउने व्यक्ति (शायर) थिए। तिनले प्रेमगीत गाएर आफ्नो जीवन बिताएका थिए। ती व्यक्तिको नाम नै गजल थियो। त्यसैकारण तिनको मृत्युपश्चात् प्रेमविषयक रचनालाई उनकै सम्झनामा उनैका नामसँग गाँसेर गजल भन्न थालिएको र यही नाम प्रसिद्ध हुन थालेको पाइन्छ” (लुइटेल, २०६७, पृ. ७१)।

नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार : “गजललाई विशेषतः प्रेमका विषयमा शृङ्गार रसको कविता लेखिने एक प्रकारको फारसी छन्द वा त्यसै छन्दमा लेखिएको कविता” (पोखरेल, २०४०, पृ. ३१८) भनिएको छ।

वर्धा हिन्दी शब्दकोशका अनुसार “उर्दू, हिन्दी या फारसीमा मुख्यतः प्रेमविषयक काव्य जसमा प्रायः पाँचदेखि एघार सेर हुन्छन् र सबै सेर एउटै रदफ र काफियामा हुन्छन् अर्थात् दोस्रो तहमा अनुप्रास हुन्छ। प्रेमिकासँगको वार्तालाप पद्य या मुक्तक काव्यको त्यो रूप जसमा प्रतीकात्मकता र गीतात्मकतासँगै अनुभूतिको तीव्रताको प्रधानता हुन्छ” (सक्सेना, ई. २०१४, पृ. ३४१)। यस शब्दकोशअनुसार गजल काफिया, रदफ र अनुप्राससहितको प्रतीकात्मकता र गीतात्मकतायुक्त काव्य हो भन्ने बुझिन्छ।

यस्तै गजलको व्युत्पत्तिअनुसारको अर्थ ‘ग’ को ‘ज्ञेय’, ‘ज’ को ‘जीवन’ र ‘ल’ को ‘लयात्मक’ भनेको पनि पाइन्छ। यस आधारमा ‘गेय’, ‘जीवन्त’ र ‘लयात्मक’ रचनालाई गजल भनिन्छ। गजलका स्रोत, व्युत्पत्ति र अर्थबारे मतभिन्नतायुक्त यी विभिन्न अवधारणाहरू पाइन्छन् ता पनि यसलाई अरबी स्रोतकै शब्द मान्ने दृष्टिकोण बढी प्रचलित छ। यसरी गजल शब्दको व्युत्पत्ति अनेकौं ढङ्गले गर्दै आएको

पाइए ता पनि वर्तमानमा यो शब्द बढी अर्थ्याउन नपर्ने गरी स्थापित भइसकेको छ । गजल जन्मसँगै प्रेमविषयक भनेर लेखिँदै-चिनिँदै आए पनि वर्तमानमा उनै सैद्धान्तिक संरचनामा जीवनजगत्का आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, हास्यव्याङ्ग्यात्मक, मनोरञ्जनात्मक तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विकृति-विसङ्गातिलाई विषयवस्तु बनाएर लेख्ने गरेको पाइन्छ ।

गजलको परिचय

गजलमा मानवमनका पीडा, दुःख, विरह, वेदना, ताप, सन्ताप, छटपटी, बेचैनीजस्ता भाव व्यक्त हुन्छन् । यसको शाब्दिक अर्थ प्रेमिका वा आइमाई मान्छेसँगको कुराकानी, स्त्रीवाणी, प्रेमिकाका विषयमा गरिएका कुराकानी, यौवना नारीको वर्णन, प्रणयवार्ता, प्रेमभाव प्रकट गर्नु आदि हुन्छ । यो प्रायः पाँचदेखि एघार सेरसम्ममा रचिन्छ । एउटा गजलभिन्नका सबै सेरहरू एकै प्रकारको काफिया र रदफमा आबद्ध हुन्छन् । हरेक सेरको विषयवस्तु फरकफरक हुन्छ । पहिलो सेरलाई 'मतला' र पछिल्लो सेरलाई 'मकता' भनिन्छ । हरेक सेरको पहिलो पङ्क्तिलाई 'मिसरा ए उला' र दोस्रो सेरलाई 'मिसरा ए सानी' भनिन्छ । गजलकारले गजलमा लेख्ने उपनामलाई 'तखल्लुस' भनिन्छ । 'तखल्लुस'को प्रयोग 'मकता' को 'मिसरा ए सानी'मा हुन्छ । उर्दू र फारसीमा लेखिने नायिकाको सौन्दर्य र त्यसप्रतिको प्रेमको वर्णन भएको कविताको एउटा भेदलाई नै गजल भनिन्छ । यो भावको तीव्र विन्यासमा रचिन्छ । यसमा सरल, सुकोमल, सङ्क्षिप्त र प्रभावकारी पङ्क्तिहरूको योग हुन्छ । यो गेयात्मक र लयात्मक हुन्छ । यसमा प्रेमसम्बन्धी वा रतिरागात्मक र लयात्मक प्रस्तुति हुन्छ । सेरका नाममा सीमित श्लोक हुन्छन् र अनुप्रासको आवृत्ति हुन्छ । त्यसैले यो अन्य कविताभन्दा फरक हुन्छ । समग्रमा नारीहरूसँगका प्रेमका कुरा वा प्रेमको वर्णन गरिएको कविता नै गजल हो । यद्यपि यसलाई कविताको सानो आकारको एउटा

भेदका रूपमा परिचय दिने गरेको पनि पाइन्छ ।

उल्लिखित कारणहरूका आधारमा गजल 'अरबी' भाषाबाट आएको शब्द हो । यो सात्यिको लयात्मक भावानुभूति भएको सङ्क्षिप्त रूपको अभिव्यक्ति हो । यसमा विभिन्न बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार र कोमल पद-पदवलीको संयोजन गरिएको हुन्छ । यसले सर्जक र पाठक दुवैथरीको मनलाई आह्लादित बनाउँदछ । गजल पहिले प्रेमविषयमा लेखिएको र दीर्घकालसम्म तद्विषयमै लेखिँदै आए पनि हाल आएर समाजमा व्याप्त विविध विषय अँगालेर लेखेको पाइन्छ ।

नेपाली गजलकारहरूले पनि पहिलो चरणमा विशेषतः शृङ्गार र भक्तिविषयका गजल लेखे पनि वर्तमानमा अनेकौं (शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भक्ति, राजनीति, जातीय, न्यायिक आदि) विषय अँगालेको पाइन्छ ।

गजलको संरचना

जुनसुकै विधा र जुनसुकै रचनाको संरचनात्मक आधार भएजस्तै गजलको पनि आफ्नै संरचनात्मक आधार हुन्छ । गजल संरचनाका पनि आफ्नै किसिमका विभिन्न उपकरणहरू छन् । गजलको संरचनाका उपकरणहरूका बारेमा विद्वान्हरूका यस्ता कथन पाइन्छन् :

कृष्णहरि बरालका अनुसार "गजलको संरचनाअन्तर्गत सेर, मतला, मकता, काफिया, रदफ र तखल्लुस तथा गजलका तत्त्वहरूअन्तर्गत भाव, विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, लय/छन्द, बिम्ब, प्रतीक र भाषा भनी उल्लेख गरिएको छ" (बराल, २०६४, पृ. १२५) । यिनले गजलका उपकरणहरूलाई संरचनात्मक अङ्ग र तत्त्वहरू भनी दुई रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुईटेलका अनुसार "गजलको संरचनाअन्तर्गत सेर (मतला/मत्ला, मकता/मक्ता), मिसरा, काफिया, रदफ, तखल्लुस, बहर र गजलका

संरचक घटकहरूअन्तर्गत १. वस्तु (भाव, विचार वा घटना) र २. भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गत (भाषा, शैली, चयन, अग्रभूमीकरण, प्रयुक्ति, विविधता, बिम्ब, प्रतीक, लय/सङ्गीत, छन्द, अलङ्कार आदि) (लुईटेल, २०६७? पृ. ७७) भनिएको छ । यिनले गजलका संरचना र गजलका संरचक घटक भनी दुई रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

रामनाथ ओझाका अनुसार “एउटा उत्कृष्ट गजल बन्नका लागि समग्रमा संरचनात्मक सङ्गठनभित्र रहेका सेर, मकता, मतला, मिसरा, काफिया, रदिफ, र तखल्लुका साथै विषय तथा भाव, भाषा, शैली, लय तथा छन्दजस्ता पक्षको प्रयोग सन्तुलित रूपमा गरिनु पर्दछ” (ओझा, २०७६, पृ.१४२) । यिनले गजलभित्र हुने उक्त सबै पक्षलाई गजलका उपकरण मानेका छन् ।

यी कथनलाई हेर्दा बराल र लुईटेलले सेर, मतला, मकता, काफिया, रदिफ र तखल्लुसलाई संरचनात्मक तत्त्व तथा अन्य पक्ष भाव, विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक र भाषालाई बरालले गजलका तत्त्व र लुईटेलले गजलका संरचक घटक भनेका छन् भने ओझाले यी सबै पक्षलाई गजलका संरचनात्मक सङ्गठनभित्र पर्ने उपकरण भनेर उल्लेख गरेका छन् । यी कथनलाई हेर्दा गजलका संरचनात्मक तत्त्व भनेर उल्लेख गरिएका भाव, भाषा, विषय, कल्पना, सङ्गीत, छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक र भाषालाई चिनाउने सन्दर्भमा एकरूपता देखिन्छ । यी गजल संरचनाका तत्त्व, घटक, उपकरण आदि विभिन्न नामले चिनाएको पाइन्छ । सारमा भन्दा यिनलाई तत्त्व, उपकरण, घटक, अङ्ग जे भनिए पनि यी तत्त्व गजलमा मात्रै नभई कवितामा पनि हुन्छन् । कविता एउटा मूल र सिङ्गो विधा हो भने गजल कविताभित्रको एउटा भेद वा उपविधा हो । तसर्थ कविताका तत्त्व मानिने उक्त तत्त्वहरूलाई गजलका पनि तत्त्व मान्नु उपयुक्त हुन्छ । यससन्दर्भमा गजलका निजी तत्त्व र कविताका तत्त्वहरूसमेतलाई समेटेर निम्नलिखित सबै पक्षलाई गजलका तत्त्व मान्न सकिन्छ । तीमध्ये सेर,

मतला, मकता, काफिया, रदिफ र तखल्लुस गजलका निजी तत्त्व तथा भाव, विचार वा विषयवस्तु, कल्पना, सङ्गीत, लय वा छन्द, बिम्ब, प्रतीक, भाषा र अलङ्कार आदि तत्त्वलाई मूल विधा कवितासँगै गजलका पनि तत्त्व मानेर यी सबै पक्षलाई गजलका तत्त्व मान्न उपयुक्त देखिन्छ । समग्रमा गजलका ती उपकरणहरू वा तत्त्वहरू हुन्छन् : सेर, मकता, मतला, मिसरा, काफिया रदिफ, तखल्लुस तथा विषय वा भाव, कल्पना, सङ्गीत, लय वा छन्द (बहर), भाषा, बिम्ब, अलङ्कार र प्रतीक । यहाँ यिनै संरचनात्मक तत्त्वका आधारमा शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्यालकृत ‘राधिके !’ गजलको विश्लेषण गरिएको छ ।

गजलकारको परिचय

गजलकार शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल (वि.सं.१९४६-१९८६) काठमाडौँ निवासी हुन् । औपचारिक शिक्षा ‘निजामती चार पास’ मात्रै प्राप्त गरेका ढुङ्ग्याल संस्कृत, हिन्दी, नेपाली, अङ्ग्रेजी, बङ्गला, नेवारी र उर्दू भाषाका जानकार थिए भन्ने कुरा उनकै कृतिहरूबाट पुष्टि हुन्छ । उनले पञ्चक प्रपञ्चक, चन्द्रप्रताप वर्णन, शकुन्तला नाटक, रत्नावली, चन्द्रवदनी, भानुभक्तको जीवन चरित्र आदि दुई दर्जन जति कृति र अन्य थुप्रै फुटकर रचनाहरू लेखेको पाइन्छ । तसर्थ उनी माध्यमिक कालीन नेपाली कविता लेखनका श्रेष्ठ कवि हुन् । उनी घरमै साधारण शिक्षा पाएका व्यक्ति भए पनि प्रतिभाशाली थिए । त्यो प्रतिभाको खबर गुरुज्यूहरूमार्फत महाराजकहाँ पुगेछ । उनी महाराजकहाँ बोलाइएछन् र महाराजको राजसी बैठकको वर्णन गरी कति पनि नरोकिई छन्दोबद्ध कविता रचना गरेछन् । महाराज खुसी भई ‘आशुकवि’ उपाधि दिएछन् (दीक्षित, २०३४, पृ.३९९) । यसरी उनी ‘आशुकवि’ हुन पुगेको पाइन्छ र माध्यमिक कालका सर्वश्रेष्ठ कविका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । उनी नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल वा नेपाली गजल लेखनको प्रथम चरणका सर्वश्रेष्ठ गजलकार पनि हुन् । नेपाली साहित्यमा गजल लेखनको थालनी मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९२३-१९५३) ले गरेका

हुन् । भट्टले अन्य साहित्यिक विधाहरूको लेखन र प्रकाशनसँगसँगै गजल पनि लेखेका छन् । भट्टसँगसँगै नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल तथा नेपाली गजल लेखन परम्पराको प्रथम चरणका गजलकारहरू मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीदत्त 'इन्दु', नरदेव पाण्डे 'सुधा', गोपीकृष्ण लोहनी 'नाथ', गजब, रत्नलाल 'रत्न', मियाँ अम्जद हुसेन 'अन्जान' र शम्भुप्रसाद दुइयाल हुन् । यिनीहरूका गजल सङ्गीतचन्द्रोदय (वि.सं १९५६ पूर्व) मा सङ्कलित र प्रकाशित छन् (लुइटेल्, २०६७, पृ.८२) । यीमध्ये मोतीराम भट्टका उत्तराधिकारीका रूपमा देखापरेका शम्भुप्रसाद दुइयाल हुन् । उनले पनि भट्टकै सिको गरेर अन्य धेरै विधासहित गजल विधामा पनि प्रशस्तै गजल रचना गरेका छन् ।

शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्ति माध्यमिक कालीन वा नेपाली गजल लेखनको प्रथम चरणमा मोतीराम भट्ट र शम्भुप्रसाद दुइयाल दुवैले शृङ्गारिक भाव र देवीदेवताप्रतिको भक्तिभावजन्य प्रवृत्ति अँगालेका छन् । मोतीराम भट्टले विशेषतः राम, गणेश र म्हैपीदेवी तथा अन्य विभिन्न नामका देवीदेवीहरूप्रतिको भक्तिभाव प्रकट गरेका छन् भने शम्भुप्रसाद दुइयालले राधा, कृष्ण, हरि, शम्भु र पार्वती तथा भुवनेश्रीदेवीप्रतिको भक्तिभाव प्रकट गरेका छन् । शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई 'अभिशाप्त साहित्यसेवी शम्भुप्रसाद दुइयाल' लेखिभित्र भन्छन् "गजललाई त उनले नयाँ आयाम वा उचाइ प्रदान गरेका हुन् । अन्यत्र (नाटकहरूमा समेत) र विशेषतः 'शम्भु भजनमाला'भित्र रहेका उनका गीत-गजलमा रहेका सोहनी, विहाग, खेमटा, दरबारी, कव्वाली, दादरा, कान्हारा, मुलतानी, ठुमरी एवं भजनहरूमा रहेका विभिन्न लयात्मक रूपहरूले उनमा रहेको सङ्गीत-ज्ञानको परिचय दिन्छन् । आध्यात्मिक, शृङ्गारिक र नीति-उपदेशपरक सबै विषयहरू सो भजनमालामा पाइन्छन्" (भट्टराई, २०५६, पृ.४१) । उपर्युक्त विविध विषयपरक गजल लेख्ने गजलकार शम्भुप्रसाद दुइयालका गजल लेखनका प्रवृत्तिहरू निम्नानुसार औँल्याउन सकिन्छ :

शृङ्गारिकता

मानिसका रतिरागात्मक तथा यौनवृत्तिलाई खोतलखातल पारेर कविता र गीत-गजलमा प्रकट गर्ने काम यस प्रवृत्तिअन्तर्गत हुन्छ । नेपाली साहित्यमा मोतीराम भट्टबाट सुरु भएको यो प्रवृत्तिलाई शम्भुप्रसादले अभि विस्तारित तुल्याएका छन् । सुरुसुरुमा केही अश्लीलजस्ता गजल लेख्ने शम्भुप्रसादले विस्तारै श्लील र शिष्ट खालका गजलहरू लेखेको पाइन्छ । उनका गजलमा सम्भोग शृङ्गार र विप्रलम्भ शृङ्गारका दुवै रूप देखिन्छन् । जस्तै : उठ साख चित्त समाली यसरि नलेऊ रति पनि धन्दा । यौवनमा कुन होला कुसुमायुधको नलागने फन्दा ? रत्नावलीबाट (दीक्षित, २०६४, पृ.२२२) । कर पत्री पत्री मलाइता भन के नगर्नु गरिसके हरिको बयान गरूँ कति चलि चाल कुत्कुति लाउँछन् (दीक्षित, २०४६, पृ.२९) । तिमी जाउ जाउ लुकी लुकी जति हेर्नु हेर बसी बसी म त भो भयो अब सब बुझैँ तिनी रस लिएर लुटाउँछन् (दीक्षित, २०४६, पृ.२९) ।

देशभक्ति

स्वदेशप्रेमले ओतप्रोत भएर कविता लेख्ने प्रवृत्ति नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालदेखि नै आरम्भ भएको हो र माध्यमिक कालमा त्यसले अभि विकसित रूप लिएको पाइन्छ । माध्यमिक कालमा राष्ट्रियता वा देशभक्तिका प्रतीकका रूपमा मोतीराम भट्ट देखिन्छन् भने उनका उत्तराधिकारीका रूपमा उदाएका र स्थापित भएका शम्भुप्रसाद दुइयालमा पनि देशभक्तिको अगाध माया रहेको कुरा उनका कैयौँ रचनाहरूमा अभिव्यक्त विचारबाट पुष्टि हुन्छ । भाषासाहित्यको सेवा र देशभक्तिको मायाले उनलाई कुन तहसम्म चुर्लुम्मै डुबाएको रहेछ भने कुरा तल 'स्वदेश प्रेम' (गजल कव्वाली) मा प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूले बुझाउँदछन् । जस्तै :
"स्वदेश लाई गुड्वाइ गर्छु म ऐल्हे ।

दिउन् प्रेमपूर्वक बिदाई सबैले ।
भये भेट हुने कर्म फेरी मिलूला ।
नभारुन् जहाँ आँसु रोई कसैले”
(भट्टराई, २०५६, पृ.४८) ।
“जननी जन्मभूमि हुन्, स्वर्गभन्दा पनि बडी ।
जननी जन्मभूमिको, राख ध्यान घडी घडी ॥”
(भट्टराई, २०५६, पृ.४४) ।

आध्यात्मिक, नैतिक र अतीउपदेशमूलक

शृङ्गारिकतालाई नै प्रमुख प्रवृत्ति बनाएका दुइज्यालले आफ्नो साहित्य यात्राको उत्तरार्धतिर भने कविता र गीत-गजल लेखनमा आध्यात्मिक, नैतिक र औपदेशिक प्रवृत्तिलाई पनि अपनाएको पाइन्छ । शृङ्गारिकतालाई चटककै नछोड्दा-नछोड्दै पनि उनले यस प्रवृत्तिलाई अपनाएको देखिन्छ । उनका कविता पनि प्रायः गजलजस्तै द्वयार्थक पाइन्छन् । शम्भु-भजनमालाअन्तर्गतको एउटा पद्यमा सामान्य अर्थमा यात्रीलाई स्टेसनमा आफ्ना मालसामान सँभालेर राख्न, बस्न र चोरहरूबाट सुरक्षित रहन अती दिइएको छ भने प्रतीकात्मक रूपमा यस संसारलाई स्टेसनका रूपमा लिइएको छ । सुखोपभोगका विषय र विषयसुख चाहने इन्द्रियहरूलाई चोरका रूपमा मानेर तिनबाट जोगिनु मात्रै होइन त्यस्ता विषयबन्धनबाट मुक्त हुन सक्नुपर्दछ भन्ने आध्यात्मिक भाव व्यक्त गरिएको छ । जस्तै :
खुल्यो टिकटको द्वार टिकट लिई बस हेरीकन ठाउँ
मालताल सब राख सँभाली नभन, यताउति जाउँ ।
यस स्टेसनमा चोर बहुत छन् लेलान् चीज उडाई
हेर्दै रहु भुक्क्याउनलाई खोज्छन् वरपर आई (पोखरेल,
२०७६, पृ.६९४) ।

यसरी नै उनले अन्य थुप्रै भक्तिभावजन्य कृतिहरू लेखेका छन् । ‘महाभारत द्रोणपर्व’, ‘कृष्णचरित्र’, ‘रामाश्वमेध’, ‘शम्भुभजनमाला’ उनका आध्यात्मिक भक्तिभावजन्य कृति हुन् । यीबाहेक अन्य कैयौं फुटकर रचनामा पनि उनले पूर्ववर्ती परम्परालाई अँगालेका छन् । भक्तिभावभित्रै शृङ्गारिकता पनि

पाइन्छ र ज्ञान, वैराग्य, ईश्वरीय निष्ठा, औपदेशिक र नैतिक ज्ञान तथा आदर्शजस्ता भावविचारहरू पनि यिनका गजलमा पाइन्छन् । जस्तै :
प्यासी म छु दरशकी रसकी अनेक वरसकी
देख्ने छु शम्भु साक्षी मनको कुरा पुऱ्याऊ
(दीक्षित, २०४६, पृ.२८) ।
शम्भु तक छोडी म तिम्रा बस्न आएँ साथमा,
कुन् जुलुम सम्झी मलाई कस्न खोड्छ्यौ राधिके !
म त जान्न जान्न सखी तहाँ हरि हात हालि सताउँछन् ।
मन चोरी चोरी उसै पनि घरद्वारसम्म छुटाउँछन्
(दीक्षित, २०४६, पृ.२९) ।

यसरी उनले गजलहरू शृङ्गार र भक्तिमिश्रित द्वयार्थक रूपमा लेखेका छन् । यस्ता गजलमा भक्तिभावभित्र शृङ्गारिकता पनि पाइन्छ ।

विविध शैली

दुइज्यालले विविध शैलीका गजलहरू लेखेका छन् । संस्कृत वर्णमात्रिक र मात्रिक तथा नेपाली लोकछन्दहरूमा समेत उनले गजल लेखनका विविध शैली अपनाएका छन् । संस्कृतका कतिपय पद्यलाई पनि गजलमै ढालेका छन् । उनमा सङ्गीतचेतनाको तीव्र रुचि, गहन अध्ययन र ज्ञान पाइन्छ । उनले गजल लेखनमै दोहा, चौपाई, खेमरा, मल्लार, प्रभाती, कब्बाली, भैरवी, विहाग, कलङ्गडा, ठुमरी, रेखता, आशावरी, भुल्लानी, गजल-धून-जैजैवन्ती, गजल-धून-श्री, गजल-धून-हमीर, गौडसारड आदि कैयौं रागहरूलाई प्रयोग गरेको पाइन्छ । कालिदासरचित ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ नाटकमा मात्रै उनले ९६ वटा रागहरू प्रयोग गरेर गजल लेखेको/अनुवाद गरेको पाइन्छ । उक्त ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ नाटकका वर्णमात्रिक र मात्रिक छन्दमा लिखित पद्यहरूमध्ये कुनैलाई सम छन्दमा, कुनैलाई विषम छन्दमा र कुनैलाई उर्दू-फारसी गजलका विभिन्न धूनहरूमा अनुवाद-रूपान्तरण गरेका छन् । कतिपय गद्य अंशलाई पनि गजलमा रूपान्तरण गरेका छन् र कतिपय नयाँ गजलहरू पनि थपेका छन् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकबाट अनुदित-रूपान्तरित ती गजलहरूमध्ये अष्टरूपधारी शिवजीको स्तुति गरिएको मङ्गलाचरणको मूल श्लोक र त्यसको शकुन्तला नाटकमा 'गजल-धून-कलङ्कडा' मा रूपान्तरित गजल यहाँ दृष्टान्तका निमित्त प्रस्तुत गरिएको छ :

या सृष्टिः स्रष्टुराद्यावहतिविधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता
व्याप्यविश्वम् ।

यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरितियया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः
(त्रिपाठी, १९९०, पृ. १) ।

सबैका आदिमा जस्को, भयो सृष्टि जगत् भरमा ।
गरून् शीतल सबैलाई, उनै जलले जगत् भरमा ॥
दिएको हव्य जो लिन्छन्, ऋचाले वेदका आई ।
डढाउन् पाप ताप सबको, हुताशनले जगत् भरमा ॥
सदा काल यज्ञ जो गर्छन्, बनाई धर्मको बाटो ।
दिउन् होत्री सबै माथी, सुकृत्को फल जगत् भरमा ॥
दुवै काल जानिने जस्ले, भएका ज्योतिले व्यापक ।
शशीले सूर्यले नाशुन्, सबैको तम जगत् भरमा ॥
चराचरमा भयो व्यापक, छ जस्को शब्द गुण सारा ।
दिउन् आकाशले बुद्धि-बढाई खुब जगत् भरमा ॥
दिने बीजको गरी बृद्धि, स्वभाव जस्को छ सब ठाउँ ।
सदा काल सत्यको फलफूल, दिउन् पृथ्वी जगत् भरमा ॥
भएका जीवका आधार, रहेका रातदिन सबमा ।
यही शीतल पवन् सबको हरून् सन्ताप जगत् भरमा ॥
इनै आठ मुर्तिमा शङ्कर, भयो प्रत्यक्ष रूप अँले ।
बढाई उन्नतिलाई, दिउन् कल्याण जगत् भरमा ॥
(दुइयाल, २०५१, प. १-२) ।

'राधिके !' गजलको विश्लेषण
संरचना

शम्भुप्रसाद दुइयालद्वारा रचित 'राधिके !' शीर्षकको प्रस्तुत गजल, गजल लेखनका सैद्धान्तिक मान्यतालाई परिपालना गरेर लेखिएको छ । यसमा पाँच 'सेर' र दस 'मिसरा' छन् । पाँचवटै 'सेर'मा 'काफिया' र 'रदिफ'को प्रयोग गरिएको छ । 'मतला'का दुवै 'मिसरा' 'मिसरा ए उला' र 'मिसरा ए सानी'मा काफिया' र 'रदिफ'को सुन्दर प्रयोग गरिएको छ । 'मकता'को पहिलो 'मिसरा'वा 'मिसरा ए उला'मा 'तखल्लुस'का रूपमा 'शम्भु' शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

विषयवस्तु

यस गजलमा कुनै कारणले नायिका नायकसँग रिसाएकी हुन्छे । नायकले रिसाएकौ नायिकालाई भन्छ । हे राधिके ! मेरो कुन कसुरले तिमी मलाई छातीमा भाला धस्न खोज्छ्यौ । तिमीलाई खुसी बनाउन मैले ज्यानसमेत अर्पण गरें । मेरो सर्वस्व तिम्रा पाउमा चढाएँ । तिमीलाई कुन कुराले चित्त बुझेन र मुख फर्काएर एकलै बस्न खोज्छ्यौ । कुन कुरा नपुगेर मलाई नागिनीले झैं डस्न खोज्दैछ्यौ । कुन कुराको रिस फेर्न विष धस्न खोज्छ्यौ । हे राधिके ! कि एक पटक हाँस कि मलाई फाँसी देऊ । म भने भगवान् शम्भुको भजनकीर्तन समेत गर्न छोडी तिम्रा साथमा बस्न आएँ । तिमीले भने मेरो कुन जुलुम् सम्झेर कस्न खोजिरहेकी छ्यौ भन्दै नायिकाले छोड्न खोज्दा पनि नायकले नायिकालाई फकाउँदै र पीडा व्यक्त गर्दै गरेको विषय छ ।

भाव

शीर्षक नै 'राधिके !' राखिएको प्रस्तुत गजलमा प्रत्येक 'सेर'का 'मिसरा ए सानी'मा 'राधिके !' शब्द दोहोरिएर आएको छ । 'मतला' भनिने सुरुकै 'सेर'का 'मिसरा ए उला' र 'मिसरा ए सानी'दुवै 'मिसरा'मा 'राधिके !' भनी 'रदिफ'का रूपमा प्रयोग गरिएको छ । नायकले नायिकालाई सम्बोधन गरेर कुन कसुरले मलाई भाला धस्न खोजेकी छ्यौ र कुन रिसले मलाई छोडी

एकलै बस्न खोजेकी छ्यौ भनी नायकसँग नायिका रिसाएको भाव व्यक्त भएको पहिलो सेर यस्तो छ :
कुन् कसुरले आज मलाई धस्न खोज्छ्यौ राधिके ।
कुन् लिई रिस छोडि एकलै बस्न खोज्छ्यौ राधिके !
(दीक्षित, २०४६, पृ.२९) ।

त्यसपछि तिनवटा 'सेर'मा क्रमशः नायकले नायिकालाई खुसी बनाउन आफ्नो ज्यान अर्पण गरेको भाव र नायिकाले कुनै कुराले चित्त दुखाई एकलै बस्न खोजेको भाव व्यक्त छ । नायकले आफ्नो सर्वस्व नै नायिकाका पाउमा राखिदिएको छ ता पनि नायिकाले कुन्नि कुन कुराको अभावले हो नागिनीले भैं नायकलाई डस्न खोजेको भाव व्यक्त छ । त्यस्तै नायिकाको व्यवहारबाट पीडित नायकले नायिकासँग मलाई थाहा छैन कुन कुराको रिस फेर्न/विष धस्न खोजेकी हो । म निकै पीडित भइसकेको छु । तसर्थ कि एक पटक हाँस र बोल कि मलाई फाँसी देऊ भनेर नायिकाको प्रेम वियोगबाट निकै तड्पिएको भाव व्यक्त गरिएको छ । ती सेर हुन् :

ज्यान तक अर्पण गरैं हौली तिमी राजी भनी
कुन् कुराले मुख फिराई बस्न खोज्छ्यौ राधिके !
पाउमा राखी दिँँ सर्वस्व तक् छोडी नक्यै
कुन् नपुदा नागिनी भैं डस्न खोज्छ्यौ राधिके !
हाँसिद्यौ एक बाजि बोली फेर मलाई फाँसि द्यौ
कुन कुराको फेर्न सूर (रिस) विष धस्न खोज्छ्यौ राधिके !
(दीक्षित, २०४६, पृ.२९) ।

अन्तिम 'सेर' वा 'मकता'मा नायकले 'शम्भु'को भजनकीर्तन गरी भगवान्को सेवामा लाम्न र आफ्नो यो लोक र परलोक सुधानसमेत छाडेर नायिकासँग बस्न आएको तर नायिकाले भने कुन्नि कुन जुलुमले हो नायकलाई कस्न नै खोजेको, बदला लिन नै खोजेको भन्ने भाव व्यक्त भएको 'सेर' यस्तो छ :

शम्भु तक छोडी म तिम्रा बस्न आएँ साथमा
कुन् जुलुम सम्भी मलाई कस्न खोज्छ्यौ राधिके !

(दीक्षित, २०४६, पृ.२९) ।

यसरी गजलमा नायकनायिकाका बिचमा प्रेम भएको, नायकले आफ्नो माया, प्रेम, ज्यान र सर्वस्व नायिकाका पाउमा सुम्पेको तर नायिकाले कुन्नि कुन कारणले हो चित्त दुःखाएर नायकलाई भाला धसेर एकलै बस्न, कुनै अज्ञात कुराको अभावले नायकलाई नागिनीले झैं डस्न, कुनै कुराको रिस फेर्न, विष धस्न र कस्न खोजेको भाव व्यक्त भएको छ । यति हुँदा पनि नायकले भने नायिकालाई कि एक पटक हाँसेर बोलिदेऊ कि मलाई फाँसी देऊ भनेको छ । म त शम्भुको भजनकीर्तनसमेत छाडेर तिम्रा पाउमा आएको छु भनेर एकातर्फ प्रेमिकासँगको मनमुटाउका कारण उत्पन्न प्रेमपीडालाई व्यक्त गरेको छ भने अर्कातिर 'राधिके !' भनेर नायिका वा कृष्णपत्नी राधिकाको कुनै एक भक्तले भजनकीर्तन गर्दा पनि राधिका खुसी भई प्रकट भएर दर्शन दिने र दुःख हटाइदिने काम नगरेकाले नायकमा भगवद्भक्तिकाप्रति उब्जिएको निराशाको भाव पनि यसमा प्रकट भएको छ । अतः गजलमा एकातिर नायकनायिकाको मनमुटाउका कारण विप्रलम्भ वा वियोगजन्य शृङ्गारिक भाव व्यक्त भएको छ भने अर्कातिर 'राधिके !' को प्रयोगले भगवद्भक्तितर्फको भाव प्रकट भएको छ । एकैपटक विप्रलम्भ शृङ्गार र भक्तिभावजन्य अर्थ दिने गरी शृङ्गारिक र भगवद्भक्ति गरी दुवै प्रवृत्ति प्रयोग गरेर रचिएको प्रस्तुत गजल द्वयार्थक, सरल, सहज र प्रभावोत्पादक छ । गजलको सुरुको 'सेर' वा 'मतला'मा 'मिसरा ए उला' र 'मिसरा ए सानी'मा 'धस्न खोज्छ्यौ' र 'बस्न खोज्छ्यौ' जस्ता 'काफिया' पछि 'राधिके !' लाई 'रदिफ'का रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यसपछिका हरेक 'सेर'का दोस्रा 'मिसरा'मा 'पस्न खोज्छ्यौ', 'डस्न खोज्छ्यौ', 'धस्न खोज्छ्यौ' र 'कस्न खोज्छ्यौ' जस्ता काफियाका पछाडि 'राधिके !' शब्द रदिफका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । 'मकता'मा भने 'मिसरा ए सानी' दोस्रो मिसरामा प्रयोग गर्नु पर्ने 'तखल्लुस'बोधक '

शम्भु'शब्दलाई 'मिसरा ए उला' पहिलो मिसरामा प्रयोग गरिएको छ । यस गजलमा रदिफको प्रयोग भएकाले यो मुरद्वफ गजल हो । यसरी 'राधिके !' शीर्षकको गजल, गजलकार शम्भुप्रसाद दुङ्ग्यालले गजलका सैद्धान्तिक नियमहरूको पूर्णतः पालन गरी रचना गरेका छन् । 'गजलमा सेरहरू यति नै हुनुपर्छ भन्ने निश्चित अवधारणा/मान्यता केही पाइँदैन तापनि कम्तीमा पाँच सेरदेखि एघार 'सेर'सम्म हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता छ' (अर्याल, २०७५, पृ.२०३) । तदनुरूप यो गजल पाँचवटा सेरमा रचिएको छ र शम्भुप्रसाद दुङ्ग्यालका गजलहरू मध्ये उदाहरणीय छ ।

अतः यो गजल 'मतला' र 'मकता' 'काफिया' र 'रदिफ' तथा 'तखल्लुस'जस्ता गजलका सैद्धान्तिक नियमको परिपालना गरेर पाँच 'सेर' र दस 'मिसरा'मा लेखिएको छ । नायकसँग रिसाएर ऊसँग छुट्टिन र प्रतिशोध लिन तमिसाएकी नायिकालाई फकाउँदै नायकले कि एकपटक हाँसेर बोल कि मलाई फाँसी देऊ भनेर एकातिर प्रेमको वियोगमा उत्पन्न पीडालाई मार्मिक रूपमा व्यक्त गरिएको छ अर्कातिर राधिके ! म त शम्भुको भजन-कीर्तन र सेवासमेत छाडेर तिप्रो प्रेममा, शरणमा आएँ तर तिमिले भने खुसीसाथ दर्शन दिने र दुःखकष्ट हटाइदिने काम गरिनौ पनि भनिएको छ र नायक कृष्ण भएको वा नायिकाको कुनै भक्त रहेको भाव पनि व्यक्त गर्दै भगवद्भक्तिका प्रतिको नैराश्यभावसमेत व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत गजल एकैपटक शृङ्गारिक भाव र भक्तिभाव अथवा शृङ्गारिक र भगवद्भक्ति दुवै प्रवृत्ति प्रकट गरिएको द्वयार्थक, सरल, सहज र प्रभावोत्पादक छ । यस गजलकी नायिकाको नाम राधिका हो । नायकले राधिके ! भनेर सम्बोधन गरी एकातिर रिसाएकी नायिकालाई फकाएको छ र आफ्नो प्रेमपीडा बुझिदिन वा प्रेम गरिरहन आग्रह गरेको छ भने अर्कातिर कृष्ण स्वयं नायक भई राधिकालाई प्रेम गरेको वा राधिकाको कुनै भक्तले उनलाई जति नै सेवा र उपासना गर्दा पनि राधिका खुसी भई भक्तलाई दर्शन

दिने वा उसका दुःखकष्ट नाश गरिदिने काम नगरेकाले भक्त निराश बनेको अवस्था छ । यी दुवै अर्थबाट शीर्षक पनि सार्थक छ ।

निष्कर्ष

गजल अरबी- फारसी र हिन्दी भाषा हुँदै नेपालीमा आएको शब्द हो । यो लयात्मक र भानानुभूतियुक्त छोटो स्वरूपको साहित्यिक अभिव्यक्ति हो । यो सेर, मिसरा, मतला, मकता, तखल्लुस,बहर आदि गजल लेखनका सैद्धान्तिक मान्यताहरू प्रयोग गरेर लेखिन्छ । यसमा विभिन्न खालका विषय, भाव, विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरू तथा कोमल पद-पदावलीहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । गजल मूलतः प्रेमविषयमा नै लेखिने भएता पनि वर्तमानमा समाजका यावत् विषयमा लेखिन्छन् । नेपाली भाषामा गजल लेखनको थालनी र सम्बर्धनसमेत नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका मोतीराम भट्टबाट भएको पाइन्छ । मोतीराम भट्टपछिका श्रेष्ठ गजलकार शम्भुप्रसाद दुङ्ग्यालले नेपाली गजल लेखनलाई उच्चस्थानमा पुऱ्याएका छन् । उनले रतिभावयुक्त, भक्तिभावयुक्त र अन्य विविधभावयुक्त गजल लेखेका छन् । उनका भक्तिभावका गजलमा पनि शृङ्गारिक भाव पाइन्छ । 'राधिके !' नामक गजलमा नायकसँग रिसाएर ऊसँग प्रतिशोध लिन तमिसाएकी नायिकासँगको प्रेमवियोगबाट उत्पन्न पीडालाई पनि व्यक्त गरिएको छ । नायक कृष्ण वा नायिकाको कुनै भक्त जोसुकै भए पनि शम्भुको भजनकीर्तन छाडी राधिकाको सेवामा/शरणमा आएको तर राधिकाको सेवाबाट पनि आफ्ना दुःखकष्ट नास नहुँदा उसमा भगवद्भक्तिप्रति नै नैराश्यभाव प्रकट भएको भाव पनि व्यक्त भएको छ । यसमा विप्रलम्भ शृङ्गारको परिपाकसँगै भक्तिभावको आकर्षण र नैराश्यभावसमेत प्रकट भएको छ । यो गजल,गजल लेखनका सबै मान्यता प्रयोग गरी लेखिएको सुन्दर र स्तरीय गजल हो ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अर्याल, थानेश्वर, (२०७५), *समालोचना सङ्ग्रह*, बुटवल : श्रीमती हेमकान्तीदेवी पाण्डे (अर्याल) ।
- दुङ्ग्याल, शम्भुप्रसाद (२०५१), *शकुन्तला नाटक*, ते.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, श्रीकृष्णमणि (व्याख्याकार), संस्क. १९९०, *अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक* (ले. कालिदास)
वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला ५३१ ।
- दीक्षित, कमल, (सम्पा.), (२०४६), *माध्यमिक नेपाली पद्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- दीक्षित, कमलमणि (सम्पा.), (२०३४), *बुङ्गल*, साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद, (प्र.सम्पा.), (२०७६), *नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका इतिहास, जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास, लोक साहित्य, प्रारम्भिक काल, माध्यमिक काल र अनुवाद*, (सम्पा.), दीक्षित, कमलमणि र गडतौला, नारायण, ललितपुर : कनकमणि प्रकाशन, पाटनढोका, श्रीदरबार टोल ।
- बराल, ईश्वर र अरू (सम्पा.), (२०५५), *नेपाली साहित्यकोश* (लेखक मनु ब्राजाकी), काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६४), गजल : सिद्धान्त र परम्परा (समालोचना), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, शरदचन्द्र शर्मा, (२०५६), *अभिज्ञान साहित्यसेवी शम्भुप्रसाद दुङ्गेल, खोजी अनि व्याख्या*, काठमाडौँ . नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, रमा (सम्पा.), (२०४५), *मोती ग्रन्थावली*, काठमाडौँ : राष्ट्रिय युवा सेवाकोष ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *नेपाली गीत गजल भाग १*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, (पुनः सम्पा.), (२०७२), *सङ्गीत चन्द्रोदय*, काठमाडौँ : दुवसु क्षेत्री राष्ट्रिय विकास प्रतिष्ठान ।